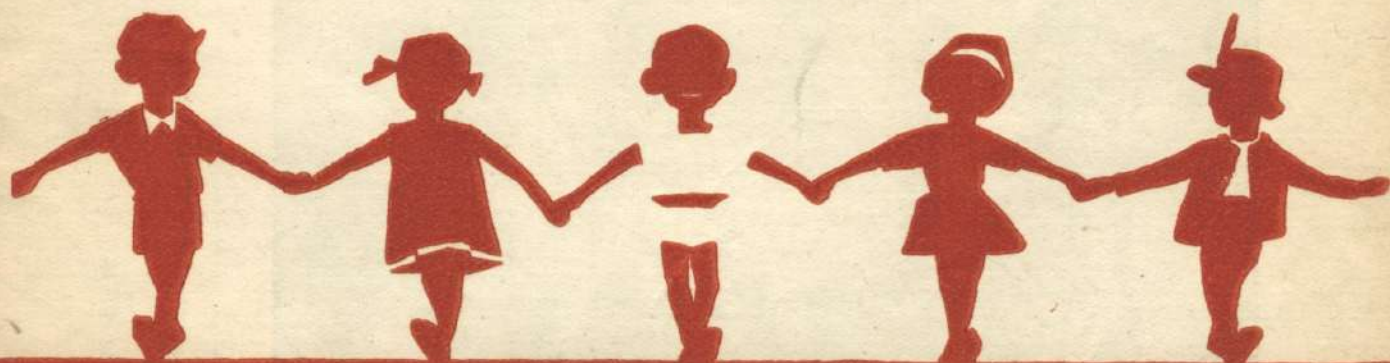

8
серпень
1968

**ДОШКІЛЬНЕ
ВИХОВАННЯ**

Психологія гри

Психічний розвиток дитини, формування її особистості є процесом засвоєння суспільного досвіду, виробленого людством і зафіксованого в продуктах його матеріальної і духовної культури. Цей процес здійснюється в умовах навчання і виховання під керівництвом дорослих. Дорослі передають дитині свій досвід, створюють необхідні умови для оволодіння ним. Але виховання і навчання не є прямою передачею дітям знань та умінь, що ними володіють дорослі. Воно опосередковується взаємодією дитини з навколишньою дійсністю, головна роль в якій належить діяльності дитини.

Основні види діяльності — гра, навчання і праця. Яке місце посідає кожний з них у житті дошкільника, що вони являють собою на різних етапах і як впливають на психічний розвиток дитини — ось питання, які слід з'ясувати для того, щоб уміти знаходити ефективні способи впливу на дитину.

Зупинимося на значенні гри в розвитку дошкільника. Спроби тлумачити природу гри відомі здавна. І здавна точаться суперечки з приводу визначення її суті і значення.

Радянська наука визнає гру як провідну діяльність дошкільника і виходить з соціальної обумовленості розвитку дитячої гри. Відомими радянськими психологами П. П. Блонським, Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, Д. Б. Ельконіним встановлено, що гра соціальна за своєю природою, походженням і змістом.

У сучасній психологічній і педагогічній літературі гра розглядається як особлива форма життя дитини в суспільстві, причому справжнього життя, дуже важливого для неї. Гра є такою діяльністю, в якій діти виконують роль дорос-

лих і в ігрових умовах відтворюють їх життя, працю та стосунки.

Гра — провідна діяльність дошкільника. Звідси випливає її особливе значення.

Провідною зветься така діяльність, розвиток якої обумовлює головні зміни в психічних процесах і властивостях особистості на певній стадії її розвитку. В ній, звичайно, формуються нові види діяльності. Наприклад, навчання вперше з'являється у грі — дитина починає вчитися граючись і лише поступово складається суто навчальна діяльність. У провідній діяльності вдосконалюються і окремі психічні процеси. У грі, наприклад, активна уява, творчість. І, нарешті, від провідної діяльності залежать головні зміни в розвитку особистості дитини. Так, у грі починають формуватись перші вольові зусилля, наполегливість, засвоюються правила поведінки і т. п.

Правильно організовані навчальна і трудова діяльність дошкільника також сприятливі для розвитку психічних процесів та властивостей, але без гри вони були б неможливі.

Гра є найбільш доступною для дитини діяльністю, оскільки найповніше відповідає її психічним і фізичним можливостям. Вона, як вказував відомий радянський педагог і лікар Є. А. Аркін, — єдина форма діяльності дитини, яка за будь-яких умов відповідає організації дошкільника: ніколи не ставить недоступних вимог, але разом з тим завжди вимагає деякого напруження сил, що підтримує бадьорість, життєрадісність дитини і тим забезпечує її здоров'я.

Н. К. Крупська писала: «Гра дітей дошкільного віку має виключне значення: гра для них — навчання, гра для них — праця, гра для них — серйозна форма виховання».

Справді, спочатку в ігрових діях

виникають елементарні форми мислення, розвивається мова дитини, її відчуття і сприймання, збагачуються почуття. Саме у грі дитина спершу навчається поступатися своїми бажаннями, підпорядковувати їх загальній меті. Гра, отже, виступає джерелом формування нових, більш високих за своїм суспільним змістом мотивів. У гру дитина вносить все нове, що не стало ще звичним у її повсякденному житті. Завдяки грі дитина входить у світ дорослих, наслідує форми колективних відносин людей, поступово опановує моральні норми і починає керуватися ними у своїх стосунках з дорослими й іншими дітьми.

Важко переоцінити виховне значення гри. Пошлемося на один приклад з експериментального дослідження (З. В. Мануйленко). Дітям було сказано стояти нерухомо. Чотирилітки вистоювали 2—3 хвилини, п'ятилітки — трохи більше. Коли ж вони були в ролі вартових, то час стояння набагато збільшувався. І характерно, що «вартівий» найдовше зберігав задану позу в присутності інших дітей. Якщо ж їх не було, час виконання ним своєї ролі помітно зменшувався.

Таким чином, поведінка дитини опосередковується певним уявленням, що пов'язане з конкретною роллю. Звідси цей орієнтуючий образ іншої людини вперше починає виступати для дошкільника як регулятор його власної поведінки. А потім перед дитиною постає питання, як взагалі слід поводити себе за тих чи інших обставин. Так складається дуже важливий і складний механізм — «внутрішній» механізм поведінки: дитина стає здатною не тільки до дій, а й вчинків, регульованих нею самою завдяки засвоєному зразку поведінки інших людей.

Проте значення гри значно ширше, ніж тільки засобу виховання. В ній — конкретні прояви життя дитини, її безпосередніх бажань, інтересів, уподобань, її реальних можливостей. А. С. Макаренко говорив: «Все життя дитини — це гра». Звичайно, це образний вислів, який не означає заперечення ролі навчальної або трудової діяльності, але під-

креслює особливу роль гри. Гра має для дитини таке ж значення, вказував Макаренко, як у дорослого його діяльність, служба, тому виховання майбутнього діяча відбувається передусім у грі.

Хороше сказав з цього приводу О. М. Горький: гра є шлях дітей до пізнання світу, в якому вони живуть і який покликаний змінити.

Як же виникає і розвивається гра?

Новонароджена дитина не вміє гратися. Скільки б не навішували над колискою немовляти яскравих кульок, скільки б не торохтіли над вухом гучним брязкальцем — все марно: немовля не бачить і не чує. А ось дитина навчається дивитись, потім розглядати предмети, а далі й хапати, штовхати ті, що висять над головою, кидати, розмахувати, тобто всіляко маніпулювати предметами. Тут вже стають в нагоді кульки, брязкальця, гумові і целулоїдні ляльки та звірятка. Безліч дій проробляє з ними дитина. Це, так би мовити, перші ігрові дії. Проте вони стосуються не лише іграшок. Ті ж самі маніпуляції виконуються з будь-якими предметами, аби тільки їх можна було кидати, крутити, вкладати одне в одне тощо. В цих діях ще немає ніякої фантазії, ніякого символізму, які далі характеризують гру дошкільника. Власне, і називати їх ігровими можна лише умовно. По суті це просто дії з предметами.

Дитина кінця першого — початку другого року тільки-но починає відкривати для себе світ, оволодівати навколишніми речами. Її тішать власні рухи і предмети, що підкоряються ним. Спостерігаючи за цими діями, які ми умовно назвали ігровими, неважко помітити їх зміни з кожним місяцем, кожним тижнем.

Звідси і основний висновок: формування ігрової діяльності взагалі і перших ігрових дій зокрема пов'язане з усім ходом загального психічного розвитку дитини. Так, дії з предметами не можуть з'явитись, поки не сформується здатність сприймати їх, тобто виділяти предмет з усієї сукупності навколишніх

речей. Вони також не виникають, якщо дитина ще не оволоділа своїми рухами. Інакше кажучи, поява ігрових дій стає можливою на певному рівні розвитку дитини.

Разом з тим формування ігрових дій обумовлюється не самим по собі рівнем психічного розвитку. І самий цей розвиток, і поява ігрових дій відбуваються в умовах спілкування з дорослими.

Коли маля здатне брати предмети в руки, дорослий забезпечує його цими предметами. Без цього, не вміючи підійти, дістати, дитина була б лише спостерігачем. Як тільки маля зводиться на ніжки, дорослий не тільки пропонує іграшки і все нові й нові предмети, а й показує, що з ними можна робити, дає можливість вправлятися у різноманітних діях. Все це і забезпечує просування дитини по шляху психічного розвитку та готує ґрунт для формування ігрових дій і їх поступового удосконалення.

Важлива роль у розвитку ігрових дій належить орієнтовній активності дитини, тобто реакції на «нове»: нові предмети, нові властивості вже знайомих предметів. Наприклад, яскрава кулька перестає викликати інтерес до себе поруч з новим зайчатком, але вона знову привертає увагу, якщо, падаючи, зазвучить якимсь звуком.

На другому році життя малята хоч і оволодівають багатьма діями з предметами, але можуть займатися з ними недовго. Їхні заняття з предметами стають більш тривалими лише при втручанні дорослого. Участь дорослого тут досить безпосередня: він не тільки показує, а й сам робить все у грі — складає, збирає, пересуває тощо. Але це не значить, що дитині належить другорядна роль. Ні, вона — активний учасник гри. Проте вона не багато чого вміє. Тому не може обійтись без дорослого. Це обов'язково слід враховувати, щоб не переоцінити можливостей маляти.

На третьому році життя діти починають все ширше оперувати іграшками. Спочатку дорослі показували, як колихати або годувати ляльку, як складати будівлю тощо,

а далі діти й самі повторюють це. Знаменно, що спершу дитина відтворює ігрові дії на тих предметах, на яких їх показував дорослий. Але оскільки з одним предметом часто можна проробити багато різних дій, то поступово дитина починає переносити показані дорослим дії з конкретних предметів на інші, тобто узагальнює ці дії. Так, вона колише не тільки ту ляльку, яку колихала мати або татко, а й іншу теж. Водночас дитина починає використовувати одні предмети замість тих, яких їй бракує у грі. Так, кубик править за шматок хліба, що його дають відкусити ляльці; кленовий листок замість ковдри вкриває ляльку і т. ін.

Цікаво, що ці предмети не дістають поки що відповідної їх призначенню назви. За ними залишається назва, дана дорослим, навіть тоді, коли вона не відповідає використанню в даних умовах. Наприклад, Галинка (2 р. 6 міс.) годує ляльку кубиком, звертається до неї: «Бери, їж!» Коли ж дорослий, показуючи на кубик, запитує: «Що це?» — дівчинка відповідає: «Мило». Ця назва перенесена з попередньої гри, де дорослий використовував кубики як мило, купаючи ляльку. І хоч тепер кубик явно втратив своє попереднє призначення, за ним залишилась стара назва.

Часто малята не вибирають предмет для того, щоб він послужив певним знаряддям, а сам предмет настановлює їх на дії, які з ним колись виконував дорослий або й сама дитина. Тому дуже важливо розкривати дітям широкі функціональні можливості предметів: наприклад, паличка може бути і олівцем, і ложкою, і сходишкою тощо. Із збагаченням відкритих дитиною можливостей використання предметів збагачуватиметься гра, бо малята ще неспроможні без допомоги дорослих надати предметам різного спрямування. Це згодом, у дошкільному віці, їхня уява в цьому відношенні перевершить уяву дорослих.

Здатність використовувати сюжетні іграшки і предмети для певних ігрових дій формується поступово. Вона означає насамперед здат-

ність переносити дію з одного предмета на інший, не тотожний з ним. До двох років у дитини ще немає такої здатності. Так, якщо, скажімо, запропонувати їй показати за допомогою палички, як вона розчісує волосся або їсть кашу, то вона не зробить цього. Їй потрібні гребінець та ложка, щоб відтворити звичні дії. І це тому, що в цьому віці ще відсутнє відокремлення дії від предмета. Воно з'являється на третьому році.

Разом з відокремленням дій від предмета та перенесенням їх на нові предмети створюються передумови для усвідомлення дитиною дій як власних, їх порівняння з іншими діями і насамперед з діями дорослих. Як відомо, на третьому році діти починають говорити про себе в третій особі: «Вова пише», «Галинка ведмедика купає». Тобто дитина усвідомлює вже свої дії як такі, що належать саме їй, як власні дії. Це дуже важливий крок у розвитку гри.

Все частіше на третьому році діти відтворюють в іграх дії дорослих. Але спочатку не називають себе іменами тих дорослих, чиї дії наслідують. Вони ще не беруть на себе роль дорослих, навіть не усвідомлюють, що відтворюють чийсь поведінку чи дії. Вони захоплені самим відтворенням.

Нарешті дитина починає помічати й розуміти, що різні дорослі виконують різні дії, і, повторюючи їх, починає називати себе іменем дорослого: підмітає іграшковою щіткою підлогу і каже: «Віра — няня» або везе пісок на машині і нарікає себе «дядею Сашком». Поки що виконується не якась роль, а відтворюється робота або поведінка конкретної особи, конкретної няні, а не няні взагалі. При цьому ще й наприкінці третього року дитина виконує спершу якісь дії, а потім називає себе іменем дорослого, впізнавши у своїх діях бачені нею дії цього дорослого. Вона, таким чином, виконує ще не роль, а дію. Але той факт, що за певними діями для неї вже стоїть певна особа, свідчить про можливість порівнювати свої дії і себе з діями дорослого, є пе-

редумовою появи рольових ігор у дошкільнят.

Важливо зазначити, що, як показало спеціальне вивчення умов виникнення і розвитку гри на третьому році життя, передумови рольової гри складаються в цьому віці лише в тому разі, якщо діти одержують різноманітні враження, забезпечені сюжетними іграшками, і дорослі розкривають їм можливість використання іграшок та предметів у грі. Недостатнє керівництво дорослих приводить до різних маніпулювань або досить одноманітних дій з предметами та іграшками.

«Гра повинна полягати не тільки в тому, що хлопчик бігає по майданчику та грає в футбол, а й у тому, що кожної хвилини свого життя він трохи грається, він наближається до якогось ступеня уяви, фантазії, він щось із себе вдає, він чимось більш високим себе почуває, граючись», — говорив А. С. Макаренко. Саме такою — коли дитина із себе когось удає, чимось більш високим себе почуває — і є гра дошкільнят на відміну від переддошкільників, які пралися з різними предметами, але ще нічого з себе не вдавали. Гра дошкільників — це творча рольова гра.

Як вже було сказано, передумови до рольової гри складаються в період раннього дитинства. Та не тільки ними визначається розвиток гри. Головним спонуканням тут є зміна стосунків між дорослими і дитиною, яка характерна для перехідного етапу від переддошкільного до дошкільного періоду.

Зовнішній світ і особливо світ дорослих, їхнє життя владно ваблять дитину. Але, звісно, маля не може брати безпосередню участь в житті та діяльності дорослих. Воно не може прямо діяти з предметами дорослих (водити машину, лікувати, вчителювати) — йому бракує для цього відповідних вмінь, знань, способів діяння, воно не готове до цього ні фізично, ні практично. Тому дитина звертається до мисленої, уявної участі, яка можлива у рольовій грі. Отже, гра з'являється не з примусу, а виникає з безпосередніх спонукань, інтересів і потреб дити-

ни. Форми ігрової діяльності за-своюються дітьми під керівництвом дорослих. Інакше кажучи, дітей необхідно навчити гратися.

Роль дорослого у формуванні гри дошкільників полягає не тільки у внесенні певного смислу в їхні дії з предметами, а й у розкритті дітям доступно їх розумінню спрямованості та змісту людської праці, людських стосунків. Зрозуміло, для цього не потрібні якісь особливі прийоми, спеціальні пояснення. Адже дорослі на кожному кроці вводять дитину в широкий світ суспільних відносин: хліб, цукерки, молоко можна купити в магазині, хворий зуб полікує лікар, тесляр зробить гойдалку тощо.

На зразок того, що пізнає дитина в житті, будується гра: коли у ляльки болить голова, треба звернутися до лікаря; якщо їдеш автобусом, треба купити квиток у кондуктора. Так дитина постає перед необхідністю включити у гру іншу особу — іншу дитину або її заступника — ляльку.

В цьому розумінні гра, за висловом радянського психолога Д. Б. Єльконіна, є арифметикою соціальних відносин. В реальній дійсності стосунки людей ніби приховані за предметами, з якими люди оперують. У грі вони відкриваються дитині. Якими вона їх сприймає, такими вони виступають у грі. Хіба не це мав на увазі К. Д. Ушинський, говорячи: «Ви купите для дитини світлий і гарний будинок, а вона зробить з нього тюрму; ви купите для неї ляльок — селян і селянок, а вона вишикує їх в ряди солдатів; ви купите для неї гарненького хлопчика, а вона почне його бити; вона буде переробляти й перестроювати куплені вами іграшки не за їх призначенням, а за тими елементами, які вливатимуться в неї з навколишнього життя — і ось саме про цей матеріал повинні найбільше дбати батьки і вихователі».

Беручи на себе суспільні та трудові функції дорослих у рольовій грі, діти відтворюють життя та працю дорослих, стосунки між ними. У грі вони живуть життям дорослих, але в особливих ігрових умовах.

Що найбільш характерне для цих умов? Найявність ролі, а також використання різних ігрових предметів — замінників речей, що ними оперують дорослі у своєму повсякденному житті та діяльності. На протязі дошкільного віку, з одного боку, урізноманітнюються сюжети ігор, а з другого, підвищується сталість гри на один і той самий сюжет.

Малюта швидко перевтілюється у грі: кожний новий предмет спричиняє зміну ролі. Діти ще не вміють розвивати свій задум, а тим більше стежити за задумом іншого. Тому зв'язок між учасниками гри легко руйнується, а сюжет гри часто змінюється. Діти грають не разом, а поруч. Ось тільки-но кидали м'яч одне одному, а за хвилину на очі потрапило колесо — м'яча кинули, посперечалися за колесо; той, кому не дісталось, вмиг перетворився на водія автобуса, залишеного кимось серед кімнати.

В середньому дошкільному віці роль формулюється ще до початку гри, і, виходячи з неї, діти добирають для гри певні предмети. Роль починає набувати організуючого значення: нею визначаються правила гри. З'являється колективна гра.

Для старших головним стає виконання правил. Змістом гри часто стає не роль, а правило і завдання, як наприклад, у настільних іграх, в схованку. Діти вже можуть видозмінювати гру, встановлюючи свої правила для даної гри: не ховатися за сараєм або розбігатися за певним сигналом і т. п. Зростає вміння погоджувати свої дії з іншими учасниками. Водночас діти навчаються контролювати одне одного, критикувати за невиконання правил.

Які ж закони діють у грі? Чи справді, взявши на себе роль дорослого, дитина переходить в якийсь особливий, уявний світ, непідвладний законам реальної дійсності, як твердили деякі буржуазні учені?

Зміст самої дії у грі відповідає тим практичним діям, що їх виконують люди для досягнення певної цілі. Дитина тут не зраджує реальності. Вона може порушувати дійсну логіку дій, якщо погано обізна-

на з нею або самі особливості ігрового предмета диктують іншу логіку. Разом з тим ігрова дія вільна від обов'язкових операцій, тобто від тих способів діяння, як існують у реальній дійсності.

Як відомо, іграшки або якісь предмети у грі замінюють ті, що функціонують в практичних діях дорослого. Наприклад, можна їхати верхи на палиці або на стільці, почувачи себе вершником на коні; можна годувати ляльку тістечками з піску, можна вирулювати коліщатком, як кермом літака. Проте у грі не будь-який предмет может стати чим завгодно. Так, олівець, паличка або сірник придатні для того, щоб показати людину, яка йде, а м'яч, кулька — ні. Залежить це від того, чи можна виконувати певну ігрову дію даним предметом.

Отже, у грі не панує сваволя і безладдя. Вона будується за певними законами і правилами. Умовність не є умовою виникнення сюжетної рольової гри, а з'являється в процесі самої гри.

Цікаво, що у дітях навдивовижу поєднується повна відданість грі і водночас відокремлення гри від дійсності. Так, дитина в процесі гри може нібито вийти з виконуваної ролі і

на якусь мить стати сама собою. Відступи від ролі, вірніше переривання ігрової ситуації, часто робляться для того, щоб внести якісь корективи у гру, проінструктувати партнера щодо дальшої поведінки або зробити йому зауваження з приводу порушення правил. Але при цьому гра для дитини є цілковитою реальністю. І хоч вона відрізняє її від навколишньої дійсності, але живе у грі дійсним життям, сповненим живих почуттів, радощів, хвилювань.

Правильне керівництво дорослих іграми дітей полягає насамперед у збагаченні сюжетів і змісту дитячих ігор. Воно здійснюється і, так би мовити, опосередкованими шляхами (коли організовують екскурсії, прогулянки, читають книжки, розповідають дітям про працю дорослих, різні професії, стосунки людей) і безпосередньо (коли дітям підказують сюжет, своєчасно надають нового спрямування грі, в якій дитячі фантазія і уявлення себе вичерпали, тощо).

За умов правильного керівництва, завдяки якому забезпечується чергування ігор, їх різноманітність, гра виступає засобом організації життя та відпочинку дошкільників.

